

2. Statens heraldiska verksamhet

2.1 Bakgrund och organisation

Heraldik kan definieras som läran om sköldemärken använda för identifiering. Härefter ingår både kunskapen om dessa - en av de historiska hjälpvetenskaperna - och vapenkonsten - att framställa dem rent praktiskt.

Heraldiken uppstod i Europa under 1100-talet och kom till vårt land nästan samtidigt med den kristna skriftliga kulturen, Det äldsta kända vapnet i Sverige finns i sigillavtryck från år 1219. De personliga vapnen övergick snart nog till att bli kännetecken för ätterna. Reglerna för färger motvillkom genom tradition. Vapnen skulle vara synliga även på avstånd och gärna också imponera. En exakt, mycket speciell och säregen terminologi gör det möjligt att föreställa sig och avbilda ett vapen enbart genom beskrivning i ord, "blasonering". I verkligheten kan en vapensköld alltså växla i form men inte i innehåll, detta till skillnad från det moderna varumärket eller logotypen som är fastställd i form till sin form.

I Sverige fastställde regenten för adelsmännen, liksom i nyare tid för städerna. Merparten av landskapsvapen togs fram 1560 för de fanor som bars i Gustav Vasas begravningståg. I kansliordningen 1620 fastställdes att dåvarande riksantikvarien skulle ha ansvaret för heraldiken. Detta övergick sedan till Antikvitetskollegiet och efter dess upphörande 1692 till Antikvitetsarkivet, en avdelning inom Kungl. Maj:ts kansli. Det mesta av dessa verks arkiv förvaras numera hos Riksantikvarieämbetet. Ansvaret överflyttades 1734 till en särskild befattningshavare, C.L. Transchiöld, följt 1768 av Daniel Tilas (den förste som fick titeln riksheraldiker), 1773 av Anders Schönberg, 1809 av J.C. Linnerhielm, 1829 av N.J. af Wetterstedt, 1855 av A.W. Stiernstedt, 1880 av C.A. Klingspor, 1903 av Adam Lewenhaupt och 1931 av Harald Fleetwood t.o.m. juni 1953 då Riksheraldikerämbetet upphörde som egen myndighet. Som sekreterare tjänstgjorde Johan Kleberg 1931-1949 och därefter Gunnar Scheffer. Några andra medarbetare var anställda på deltid: Arvid Berghman, Bengt Hildebrand, Fredric Rudbeck och Uno Lindgren.

En kunglig instruktion av 11 mars 1813 (publicerad i årstrycket) förblev, fast med vissa senare tillägg (SFS 1885:52 och 1936:57), gällande ända t.o.m. juni 1953. Ämbetets befattning med adelsvapen avtog givetvis med tiden, men istället kom allt flera ärenden rörande märken för civila statliga verk och militära enheter, liksom för härader och kommuner. Alla städer och flera hundra mindre landskommuner hade egna vapen när det fristående Riksheraldikerämbetet (här i fortsättningen kallat RHÄ) i juni 1953 upphörde och ersattes av en sektion inom Riksarkivet under ledning av en statsheraldiker med särskild instruktion (SFS 1953:529, förnyad SFS 1967:106).

Den förste statsheraldikern var Gunnar Scheffer. följt 1975 av Lars-Olof Skoglund (tf) och Jan von Konow, 1981 av Bo Elthammar (tf), 1983 av Clara Nevéus och 1999 av Henrik Klackenbergh till 2022. Samtidigt som RHÄ upphörde tillsattes Statens heraldiska nämnd med riksarkivarien som ordförande med juridisk, antikvarisk och konstnärlig expertis för att avgöra viktigare ärenden. Efter en 1981 påbörjad omorganisation upphörde både denna och Riksarkivets heraldiska sektion formellt med juni 1983. Statsheraldikerbefattningen slogs då samman med chefskapet för Riksarkivets dåvarande sektion för medeltidshandlingarna och sigillvården. Nämndens ledamöter omförordnades till Riksarkivets heraldiska nämnd med samma uppgifter som föregångaren enligt ändringar i instruktionen för Riksarkivet (SFS 1983:414-415, ytterligare ändringar SFS 1986:40 1995:679). Denna senare nämnds protokoll och handlingar ingår i Riksarkivets huvudarkiv.

Statsheraldikerna och nämnderna har inte haft mycket att göra med den ursprungliga medeltida personliga heraldiken, även om identifieringar av adliga och andra vapen stundom utförs på begäran utifrån. I stället har de fortsatt att för krigsmakten, civila statliga myndigheter och kommuner granska eller utforma vapensköldar, fanor, standar och emblem så att dessa blev heraldiskt riktiga. Ävenså har heraldikerna på beställning utfört eller anskaffat ritningar till eller uppmålningar av nya eller ändrade sådana. Alltifrån 1917 och under nära ett halvt sekel därefter anlätades därför främst konstnärinnan Brita Grep, som fast föga känd utåt kom att svara för en stor del av heraldikens praktiska utformning i vårt land. Heraldikerna har också gett råd till kommunerna i frågor om kommersiell användning av deras vapen och (före 1973) till Kommerskollegiet om liknande användning av statliga vapen. Likaså har de besvarat remisser från Patent- registreringsverket (PRV) vilket alltsedan 1973 även hade att registrera de kommunala vapnen (tidigare fastställdes de av Kungl. Maj:t). Därtill har kommit viss upplysningsverksamhet rörande svenska flaggan, dess färger och proportioner eller dess praktiska handhavande m.m. Uppdrag för enskilda borgerliga personer, företag eller organisationer hörde inte till heraldikernas officiella åligganden, även om vissa handlingar härom finns i arkiven.

Riksheraldikerna och deras personal avlönades inte på riksstaten utan genom direkt till dem inbetalade ersättningar, "sportler", för uppdragen. De handlade för sina ärenden i tämligen privata former, varför det mesta av deras äldre handlingar måste sökas i deras på olika håll inom och utom Riksarkivet befintliga enskilda arkiv. Först 1903 lade den då tillträdande riksheraldikern upp ett särskilt med serier av diarium, skrivelser ritningar m.m. I detta ingår endast några rester av föregångarnas handlingar alltsedan 1700-talet. Forskning i Riksarkivet om äldre heraldik måste därför göras i medeltidshandlingarna och i arkiven efter Kungl. Maj:ts kansli (se kapitlen 1—3 samt slagorden "adelsväsen" och "riksheraldiker" i sakregistret till Riksarkivets beståndsoversikt I).

Riksheraldikerämbetets (RHÄ) serier av diarium, kronologiskt lagda skrivelser och räkenskaper avslutades med juni 1953, medan vissa register och dossierer fortsattes och övertogs av Riksarkivets heraldiska sektion. Denna höll 1953-1981 till i RHÄ:s forna kontorslokaler vid Munkbron (Petersenska huset) i Stockholm. Därför finns ett särskilt ämbetsarkiv också från denna tid, då endast kassafunktionerna skulle handläggas centralt inom Riksarkivet. Efter omorganisationen 1981-1983 inordnades de flesta handlingarna rörande heraldiken i Riksarkivets gemensamma diarium och huvudarkiv: Dossierer Z i 1979 års dossiersystem, doss 91 i 1985 års, doss 81 i 1992 års och doss 61 fr.o.m. 2000. Frågor från och svar till forskare och allmänheten har dock före 2000 inordnats bland Riksarkivets övriga sådana skrivelser i doss 42. Från 2021 infördes en ny ordning vanliga ärenden och forskarförfrågningar läggs i serie RA-FF samt i den nya klassificeringsstrukturen, RA-KS, för ärenden angående heraldiska yttranden, ritningsuppdrag och annan myndighetssamverkan. I båda serierna är ärendetypen Heraldik sökbar.

Ett centralt sökmedel i både RHÄ:s och Heraldiska sektionens arkiv är det alfabetiska register på kort över skriftväxlingen alltifrån 1880 som påbörjades på 1940-talet och sedan fortsattes ända till 1981. Flera register över territoriella vapen och sigill har också utarbetats. RHÄ utgav 1933-1945 en serie "Meddelanden" i tio volymer med uppsatser av olika författare; en tryckt förteckning över innehållet utgavs 1995 av Riksarkivets bibliotek. Statsheraldikernas verksamhetsberättelser ingick i MRA 1953—1991 men har därefter endast i ganska ringa mån fortsatt i Riksarkivets årsböcker. Sedan publiceras dock årets nya offentliga i Riksarkivets årsbok. Då Riksarkivet under åren 2019-2022 saknat årsbok har den heraldiska verksamheten istället presenterats i Heraldisk Tidskrift.

Tillsammans med både RHÄ:s och Heraldiska sektionens arkiv förvaras några smärre speciella bestånd av handlingar som Ö-serier, härstammande från personalens privata verksamhet eller särskilda uppdrag. De i RHÄ påbörjade register och dossierer m.m. som fortsatts inom heraldiska sektionen har nedan endast redovisats som ingående i den sistnämndas arkiv.

Riksarkivets Beståndsöversikt Del 6, sid 47-50

Uppdaterad i juni 2022

Leif Persson